

Лекція: «Проблема свідомості у філософії та природознавстві.

План.

1. Походження свідомості.
2. Сутність, особливості, структура свідомості.
3. Суспільна та індивідуальна свідомість.

1. Вступне слово. Проблема свідомості у філософії і сучасному природознавстві одна з найважливіших в курсі філософії. В ній розглядаються корінні питання світогляду. Це важка для засвоєння тема, але досить цікава.

Певне її усвоєння приводить до розуміння сутності внутрішнього світу людини, різноманітних знань, ідей, що становить його багатство. Свідомість це така властивість людини, яка забезпечує її доцільну діяльність.

Свідомість вивчається багатьма науками: психологія, педагогіка, етнографія, лінгвістика фізіологія вищої нервової діяльності, біохімія, біофізика, історія науки, археологія, кібернетика, соціологія.

Для нас важливо виділити філософський аспект.

Тисячоліттями людство замислювалось над проблемою свідомості, її походженням і сутністю. Лише в результаті значних досягнень природознавства появилась можливість вирішити цю складну загадку.

Наукове розуміння значення свідомості в житті суспільства має велике практичне значення, перш за все для майбутнього керівника і вихователя.

Науково-філософська постановка проблеми свідомості.

Проблема свідомості, духу, духовності-одна з головних у філософії. ОПФ є питання про відношення свідомості до матерії. Залежно від того як ставиться і розв'язується це питання, визначається філософська світоглядна позиція-належність того чи іншого філософа до матеріалістичного або ідеалістичного напрямку.

Ще на початку історії пізнання люди зрозуміли, що свідомість і думка є відмінними від матеріальних речей.

Виникло уявлення, що людина складається з тіла і душі. Згодом це уявлення стало основою релігійно-ідеалістичного світорозуміння.

На рівні філософської думки це духовне начало було осмислене як особлива нематеріальна субстанція (першооснова, першосутність), а в релігії воно ще раніше було персоніфіковане в образі Бога-надприродної і надлюдської особи, творця і володаря світу.

Спираючись на багатовіковий досвід вивчення природи й людини можна сформулювати основні положення для науково-філософської постановки проблеми свідомості.

1. Свідомість-це не прояв особливої, незалежної духовної субстанції, так само, як вона не є замкнутим у собі нашим внутрішнім душевно-духовним світом.

Свідомість – це властивість матеріальної субстанції, тобто тієї об'єктивно існуючої сутності, яка сама з себе породжує всю нескінченну різноманітність своїх якостей, форм і відношень.

Свідомість-це функція надзвичайно складної, високоорганізованої матеріальної системи-людини, людського мозку.

2.) Істоти, що володіють свідомістю виникли внаслідок тривалої еволюції космічної матерії, на певному етапі цієї еволюції, там де для цього складаються всі необхідні і достатні передумови. Виникнення свідомості-це реалізація внутрішньо притаманних матеріальній субстанції потенції.

3.) За своїм змістом свідомість у кінцевому підсумку є відображенням зовнішньої об'єктивно існуючої дійсності. Це не пасивно-дзеркальне, а активне, творче відображення. Але вихідний матеріал для нього не породжується самою свідомістю, а повинен бути їй даний. Отже свідомість залежна від об'єктивної матеріальної реальності як у плані свого виникнення й існування (онтологічно), так і за своїм змістом, який становлять наші відчуття, сприйняття, уявлення, думки, почуття і т.д., (тобто гносеологічно).

4.) Свідомість-не просто природна, а соціально-зумовлена властивість людини як члена суспільства і учасника суспільного життя.

5.) Свідомість має свої природні, зокрема біологічні передумови, але вона виникає, формується, розвивається на базі колективної предметно-практичної діяльності і процесів міжлюдського спілкування.

Людина зі своєю свідомістю виходить за межі тваринного буття, біологічної еволюції і починає існувати в історичному просторі і часі. Для неї надприродною спадковістю надбудовується і стає визначальною культурна наступність.

Цими принциповими положеннями ми будемо керуватися в наступному розгляді феномену свідомості.

1. ГЕНЕЗИС СВДОМОСТІ.

Якщо брати свідомість просто як щось дане, наявне, то вона може здатися або чимось одвічним, або таємничим, надприродним. Але свідомість не одвічна (бо колись вона виникла) і не відірвана від природної реальності.

Ставлячи питання про походження свідомості ми розчленуємо його на часткові питання.

1). Які атрибути (невідемні властивості) матеріальної субстанції взагалі послужили основою, найзагальнішою передумовою виникнення свідомості?

2). Які для цього склалися біологічні передумови у світі живої природи, зокрема в тварин?

3). Яка була безпосередня основа формування свідомості як суто людської активності? Як зумовлена свідомість специфікою людського буття в світі? І як вона в свою чергу, впливає на цю специфіку і навіть визначає !!?

Загальнономатеріальним атрибутом є іманентна(внутрішньо притаманна) матерії активність,саморух.На вищих щаблях еволюції і матеріального світу цей атрибут виступає як життя і нарешті на рівні людини – як свідома діяльність, як творчість.

Другим таким атрибутом, невідємним від першого є здатність **відображення**

В найзагальнішому розумінні відображення полягає в тому, що взаємодіючи між собою, впливаючи один на одного, матеріальні об'єкти (утворення, системи) залишають один на одному відбитки, «сліди» певних своїх властивостей; інакше кажучи, властивості одного предмета відтворюються в іншому предметі.

Важливо зазначити, що в процесі відображення зазнають змін не тільки зовнішні форми, фізичні властивості того предмета, на який впливає інший, але й його власна внутрішня активність, його саморух.

Відображення є однією з передумов розвитку, бо на основі відображення відбувається нагромадження інформації, ускладнення структури і функцій матеріальних систем.

Завдяки загальній, всеохоплюючій чи опосередкованій взаємодії і взаємовідображенню все несе інформацію про все.

У живій матерії, що являє собою сукупність і взаємозв'язок величезної кількості організмів, загальнономатеріальні властивості саморуху і відображення набувають досить виразних, складних і якісно специфічних форм прояву. На основі цього можна зробити висновок: живе виникло з неживого в процесі еволюції космічної матерії.

Що ж таке життя ? Матеріальною основою, речовинним субстратом життя визнаються білкові сполуки, а також нуклеїнові кислоти (РНК, ДНК), які є носіями і передатчиками генетичної, спадкової інформації. Ці речовини мають надзвичайну хімічну складність, інформаційну місткість і можуть утворювати найрізноманітніші варіанти організмів. З точки зору структурно-функціонального підходу, живі організми – це складні динамічні відкриті системи, які здійснюють «зворотний зв'язок» із середовищем, обмінюючись з ним речовиною та енергією, сприймають, зберігають і використовують інформацію, здатні до саморегулювання, росту і розмноження.

Живі організми, як і будь-які об'єкти здатні відображати і відображатися. Загальною, вихідною, елементарною формою їх відображення є **подразливість** – здатність вибіркового, об'єктивно-доцільного (тобто такого, що сприяє виживанню) реагування на фактори, впливи зовнішнього середовища: наближення до споживної речовини, віддалення від шкідливої, рух із темряви до світла, рухи росту, періодичні рухи, пов'язані із добовими змінами, наприклад, розгортання й згортання квітів і т.п.

Своєрідні форми відображення з'являються у тварин. Спочатку це недиференційована ЧУТЛИВІСТЬ з якої в процесі еволюції виділяються різні за модальністю ВІДЧУТТЯ: больові, теплові, дотикові, а також нюхові, потім зорові, слухові – з формуванням відповідних дистантних рецепторів (тобто таких, що дають змогу відчувати на відстані). Пізніше- у більш високоорганізованих тварин – виникає здатність сприймання (чуттєвого відображення цілісних предметів і нарешті УЯВЛЕННЯ, яке спирається на чуттєве запам'ятовування і зародки конкретно-образного, вплетеного в безпосередню ситуацію і пов'язаного з тваринною «діяльністю» мислення.

Ці форми відображення мають вже психічний характер (від грецького *psyche* – душа) тобто пов'язані з певним суб'єктивним, внутрішнім станом, переживанням.

Виникнення й розвиток психіки у тварин були зумовлені двома взаємозв'язаними чинниками:

- рухомим, активним способом життєдіяльності, який ставив підвищені вимоги до здатності випереджаючого відображення дійсності (без чого неможливе своєчасне або навіть завчасне реагування).

- появою (формуванням, удосконаленням) спеціального органу, який керує поведінкою тварин на основі сприйняття, переробки, використання інформації, - нервової системи. Для психічного відображення найбільше значення має центральна нервова система-головний мозок. Саме функціонування мозку є фізіологічною основою психіки.

Психіка має для живої істоти біологічну цінність, бо вона забезпечує краще пристосування до середовища, динамічніше й точніше реагування; завдяки психіці поведінка набуває цілісного, координованого, інтегрованого характеру.

Розвиток психіки тварин-це безпосередня «передісторія» психіки і свідомості людини.

Не все зрозуміло у відмінностях між психікою тварин і людей. Але зрозуміло, що люди тісно пов'язані з нашими «братами меншими».

Перші ознаки « мислення» відмічені у людиноподібної мавпи, дельфінів, навіть у деяких птахів (ворон). Мислення у власному розумінні, духовність є сутнісними ознаками лише людини. Риси людської сутності і діяльності є основою виникнення і розвитку свідомості.

В процесі трудової, предметно-практичної діяльності, виготовлення і застосування знарядь праці формувалася здатність цілепокладання і планування дій,- а це вже є ознаки свідомості.

Надзвичайно велике значення для розвитку свідомості мало виникнення **МОВИ**, як засобу спілкування і позначення властивостей, відношень, процесів, дій і тим самим орієнтації в світі.

Поряд з пізнавальними, інтелектуальними здатностями свідомість людини виражає її моральну сутність. **ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІСТЬ І МОРАЛЬНІСТЬ** є формами прояву духовності.

Першоджерелом духовно-моральних якостей людини були **УМОВИ СПІВЖИТТЯ, СПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**. Саме вони формували потребу взаємодопомоги, вміння ототожнювати себе з іншим.

II. СУТНІСТЬ, ОСОБЛИВОСТІ, СТРУКТУРА СВІДОМОСТІ.

СВІДОМІСТЬ – це найвища, властива тільки людині як соціальній істоті форма відображення дійсності, функція людського мозку. Вона є активним цілеспрямованим, узагальненим, оцінним відображенням пов'язаним з діяльністю, в процесі якої люди освоюють і перетворюють світ.

Свідомість людини формується, розвивається, функціонує на основі взаємопов'язаних факторів:

1. Знаряддево-предметної діяльності, яка включає виготовлення та застосування знарядь праці, з часом веде до створення і розширення світу «олюдненої природи», сфери матеріальної та духовної культури;
2. Діяльного спілкування між людьми, яке має свої «матеріально-технічні» інформаційно-інтелектуальні і моральні аспекти.

Походженням і функціями свідомості пояснюється те, що вона за своєю природою має діяльнісний і суспільний характер; до компетенції свідомості відноситься осмислене відображення дійсності, розуміння її, певне ставлення як до предметної дійсності, так і до інших людей, суспільства, оцінка речей, явищ, подій, людських вчинків-відповідно до певних понять і критеріїв. Свідомість існує насамперед як властивість окремої людини, як внутрішній світ її «Я», але свідомість кожної людини в кожний момент життя є діалектичною єдністю, переплетенням, взаємодією індивідуально-особистісного і суспільного.

Подібно до того, як у своєму історичному походженні свідомість має біологічні передумови (розвиток вищої нервової діяльності і психіка тварин) так їх має і свідомість окремої людини. Але і в історичному і в індивідуально-особистісному плані свідомість не біологічна, а соціальна. Свідомість людства розвивалася і розвивається за законами не біологічної еволюції, а суспільно-історичного процесу. Якщо ж говорити про окрему людину, то вона народжується, маючи не свідомість, а лише можливість, здатність стати свідомою істотою. Ця можливість міститься в будові її тіла, органів чуття і особливо мозку, в його надзвичайній досконалості і пластичності. Виникає й формується індивідуальна свідомість

остільки, оскільки дитина вступає в спілкування з іншими людьми, оволодіває формами і способами практичної, предметної діяльності, навчається користуватися, оперувати предметами, створеними «людиною для людини», включається у світ людської матеріальної і духовної культури, освоює її цінності. Тому як суспільна, так і особиста свідомість мають не абстрактний і позачасовий, а конкретно-історичний характер.

Людина усвідомлює, мислить, почуває, бажає, воліє, діє завжди як представник певної історичної епохи, певної соціально-культурної цивілізації, певної спільноти.

Аналізуючи свідомість, ми можемо, крім вже названої найсуттєвішої риси-єдності особистісного і суспільного, виділити ще ряд її характерних особливостей, сторін, структурних елементів. Усі вони зрештою зумовлені тими факторами, які виокремили людину з тваринного світу і піднесли її над останнім.

Свідомість ПРЕДМЕТНА: в процесі своєї діяльності людина виділяє предмети цієї діяльності як об'єктивну реальність, яка їй (людині) відносно протистоїть, спрямовує на них свою увагу, відносить до них (проекує на них) свої відчуття, сприйняття, уявлення, поняття (скажімо, моє відчуття червоного кольору я безпосередньо відношу до предмета, який діє на мій зір, - як його властивість). У той же час людина відрізняє себе, своє «Я» від своєї власної діяльності, тобто дає собі звіт: «Я роблю те-то з такими-то предметами». Отже, усвідомлення предметної дійсності має своїм другим полюсом усвідомлення самого себе, **САМОСВІДОМІСТЬ**. Зверненість свідомості на себе називається ще **РЕФЛЕКСИВНІСТЮ**.

Таким чином, свідомість водночас предметна і рефлексивна. Людина усвідомлює зовнішню дійсність як об'єкт своєї діяльності, інтересу, уваги, пізнання, а саму себе-як суб'єкта, тобто того, хто діє, має інтерес, спрямовує увагу, пізнає. Вона робить своїм об'єктом і себе, своє власне буття, сутність і існування, ніби роздвоюючись сама в собі. Треба зазначити, що не тільки фізичний організм, але й психіка людини містять в собі значно більше, ніж це охоплюється її пізнанням, ясною свідомістю, і тому давній вислів «Пізнай самого себе» має глибокий зміст. Відношення «суб'єкт» - «об'єкт» властиве тільки світу людини. Для тварини її відношення до інших предметів і істот не існує як її відношення і як ставлення, вона не відрізняє себе від зовнішньої природи і від своєї власної життєдіяльності.

До сказаного потрібне таке історичне доповнення: предмети, які втягуються в процес людської діяльності (насамперед знаряддя праці, а також предмети, на які спрямована праця), як правило вже зазнали впливу праці чи навіть створені іншими людьми, в них уже опредмечена людська праця, втілені знання людей, їх сутнісні властивості. Способи діяльності,

оперування, маніпулювання предметами теж вироблені суспільством, є елементом культури, об'єктом соціального успадкування. Тому через предметну діяльність людина, особа прилучається до неї через спілкування, оволодіваючи і користуючись мовою починаючи з безпосередніх контактів у своєму найближчому оточенні.

САМОСВІДОМІСТЬ, як і свідомість в цілому, формується в процесі предметної діяльності і спілкування: кожна людина усвідомлює себе, своє «Я», ніби дивлячись в інших людей як у «дзеркало». Вона починає дивитись на себе, оцінювати себе «очима інших», але згодом також і інших оцінювати «через себе», тобто з точки зору своєї власної, виробленої і усвідомленої нею позиції. Отже, здатність роздвоюватися в собі, вести внутрішній діалог із собою, ставитись певним чином до самого себе зумовлена суспільною сутністю людини.

САМОСВІДОМІСТЬ включає:

самовизначення, саморегулювання, самоконтроль, що необхідне і предметній діяльності і в спілкуванні з іншими людьми, **САМООЦІНКУ**, зокрема моральну, яка проявляється в суто людському феномені **СОВІСТІ**. Як істота, що має свідомість і самосвідомість, людина не просто діє, а чинить-так або інакше, роблячи вибір, вона здатна усвідомлювати мотиви й цілі своєї діяльності і своїх вчинків, визначати свої орієнтації, свою життєву позицію. Неодмінним компонентом людської свідомості є **МОРАЛЬНА СВІДОМІСТЬ**, яка починається з уміння ототожнювати себе з іншою людиною, поставити себе на її місце, що виражається у відомому «золотому правилі моралі»: «Не чини іншому того, чого не бажаєш собі»; «Усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви».

Внаслідок предметної і рефлексивної свідомості, універсальної практичної діяльності і спілкування в людини виникає відчуття і розуміння себе членом і представником людського роду «родова свідомість», формуються уявлення про світ у цілому (універсум), про простір і час як загальні форми будь-якого буття; при цьому в часі виділяється теперішнє, минуле й майбутнє. Теперішнє переживається зараз, минуле зберігається в пам'яті, в майбутнє спрямовуються мрії, задуми, плани. Отже, для людини починають існувати ті ідеальні форми в яких віджображається, «рухається», «змінюється», «розвивається» об'єктивний предметний світ. Людина приходить до усвідомлення нескінченності і вічності світу, в певному місці якого вона знаходиться, живе, діє і в часовому бутті якого деякий інтервал займає час її власного життя. перед нею відкривається єдина, але й нескінченно різноманітна дійсність-предмет її пізнання і перетворюючої діяльності.

ЛЮДИНА-І ТІЛЬКИ ВОНА З УСІХ ЖИВИХ ІСТОТ-ЗНАЄ,ЩО ЧАС ЇЇ БУТТЯ ОБМЕЖЕНИЙ,І ТІЛЬКИ ВОНА МОЖЕ СВДОМО РОБИТИ ТЕ,ЗНАЧЕННЯ ЧОГО ВИХОДИТЬ ДАЛЕКО ЗА МЕЖІ ЇЇ ОСОБИСТОГО БУТТЯ. Такий один з найперших висновків,що його можна зробити при спробі розв'язати проблему безсмертя.

Із сказаного випливає й те,що людській свідомості притаманні здатність прагнення всеосяжного,універсального розуміння світу і власного буття.

Свідомість завжди є певне ЗНАННЯ.Знання-це відображення дійсності, сукупність відомостей про неї,форма духовного оволодіння дійсністю,інформація.

Людина дає собі звіт, у тому,що вона володіє знаннями,інформацією.Вона ставиться до своїх знань як до свого надбання,багатства.Вона оперує цими знаннями,ропоряджається ними,цілеспрямовано використовує їх у своїй діяльності.При цьому відрізняє себе,своє «Я» не тільки від своїх предметів і від своєї діяльності,але й від своїх знань.Про це свідчать самі вирази «Я знаю «мої знання» і.т.п.

ОПЕРУВАННЯ ЗНАННЯМИ,вираженими і закріпленими в поняттях,-ЦЕ І Є МИСЛЕННЯ.Воно виникло в процесі практичної діяльності як розумової дії цілепокладання – постановки цілей і планування – визначення шляхів і засобів їх досягнення, співвідношення цілей і засобів.

У цих розумових діях з самого початку проявилася активна,творча суть свідомості,її діяльнісний характер.Здатність ідеального передбачення бажаного результату своїх дій у вигляді цілей і побудова мисленого плану цих дій-специфічна особливість людини як свідомої, а не інстинктивно діючої істоти.

Мислення як узагальнене,опосередковане,цілеспрямоване пізнання,здійснюване за допомогою слів,МОВИ,є свого роду стрижнем свідомості: без мислення немає людської свідомості.Мислячи,людина пізнає дійсність,об'єктивний світ у його сутнісних властивостях,зв'язках,відношеннях,і завдяки мисленню вона творить нове-те,чого раніше не існувало.

На стадії формування людини її мислення безпосередньо включалося в предметну діяльність: первісна людина мислила,оскільки вона діяла; пізніше мислення відокремилася від матеріально-предметної діяльності і стало переважно діяльністю-оперування знаннями,закріпленими в поняттях.

Сутність і призначення мислення-це розв'язання різного роду проблем,які постають перед людиною.Якби не було ніяких проблем,то не треба було б і мислити.

Саме в проблемному характері мислення ми знаходимо поєднання пізнання і творчості. Ці два моменти по різному представлені на таких рівнях мислення, які традиційно називають у філософії РОЗСУДОК І РОЗУМ. РОЗСУДОК- це оперування «готовими», даними поняттями згідно з вимогами й правилами формальної логіки, дотримання яких повинне забезпечувати визначеність, несупречливість, точність, послідовність, доказовість мислення. Мислення на рівні розсудку має переважно стереотипний і відтворюючий характер, тобто спирається на певні задані зразки. Воно піддається програмуванню, алгоритмізації- може бути виражене певною послідовністю точно визначених операцій і, отже, змодельоване за допомогою компютерної техніки.

Цей рівень мислення є, безумовно, необхідним і в житті, і в науці, але він недостатній для творчості, бо саме стереотипність, тенденція до формалізації накладає на нього риси обмеженості.

Вищим рівнем мислення є РОЗУМ- у спеціальному значенні цього поняття, коли ми відрізняємо розум від розсудку. Розумне мислення-це не просто оперування готовими поняттями, але й зміна, розвиток самих понять, це вміння враховувати єдність протилежностей та їх взаємопереходи (а саме таке мислення називається діалектичним). Розумне мислення здатне відходити від стереотипів, порушувати звичні стандарти, воно адогматичне (не визнає застиглих положень-догм), критичне-все піддає сумніву, перш ніж прийняти за істину; воно має пошуковий, евристичний, тобто орієнтований на відкриття або створення нового, характер.

Хоч мислення є «стрижнем» свідомості, але в структуру останньої включаються всі форми психічної діяльності, які традиційно виділяються психологією, - ПОЧУТТЯ (оскільки вони усвідомлені), ВОЛЯ.

Почуття, емоції-це безпосереднє відображення дійсності в її відношенні до потреб і інтересів людини. Відповідно до характеру цього відношення вони мають позитивне або негативне забарвлення (приємні або неприємні почуття), підвищують або знижують життєву енергію. Вплив почуттів, емоцій, пристрастей на мислення, пізнання, діяльність безсумнівний. Людина повинна володіти своїми емоціями, прояснювати їх світлом свого розуму, але погано, якщо вона стає безпристрасним, сухим і холодним «раціоналістом-прагматиком». Важко сумістити вузьку «розсудливість» з багатством і глибиною емоційного життя, з тим, що звичайно називають «душевністю», але справжня розумність гармонійно поєднується з кращими душевними якостями, з інтенсивними переживаннями, Це особливо стосується морально-етичних і естетичних почуттів.

Поряд і в зв'язку з мисленням, розумом особливе місце в структурі свідомості належить ВОЛІ. Воля так само специфічна для людини, відрізняє її від тварин, як і мислення, і вона теж сформувалася в процесі предметно-практичної діяльності і спілкування між людьми. Воля проявляється як здатність підпорядковувати свої дії і вчинки свідомо поставленій меті і інтересам колективу, людської спільноти, долати як зовнішні, так і внутрішні перешкоди-небажання, лінощі, протидіючі мотиви й спонуки, страх і т.п.

У волі на перший план виступає діяльнісна сторона свідомості, її активність, цілеспрямованість, які вимагають певних зусиль, зосередженості, напруги. Вольова людина робить не те, що забажається, а те, що треба робити, - з точки зору розумних міркувань і моральних вимог. Виховна воля - це воля розумна, моральна (отже добра, а не зла) і в своїх проявах - творча.

В контексті дослідження свідомості особливої уваги заслуговує питання про **свободу** думки, волі, діяльності.

Свобода - це сутнісна властивість людини. З появою людини з'явився зовсім новий феномен - СВОБОДА. У своїх найглибших витоках свобода не є чимось надприродним. Її загальною онтологічною рисою (тобто такою, що впливає із самої природи буття) є притаманна матерії здатність до саморуху. Ще Епікур приписав атомам властивість спонтанно (самодовільно) відхилятися від напрямку свого руху в просторі і тим самим вніс корективи до уявлення про панування в світі лише непорушної необхідності, однозначного причинного зв'язку. Проте в неживій нерозумній природі свобода ще відсутня.

Її найближчими, безпосередніми передумовами є свідомість, мислення, воля, які підносять людину над природою, роблять її не твариною, а творцем.

Активне, творче, свідоме ставлення людини до дійсності робить для неї можливою СВОБОДУ ВИБОРУ - тієї або іншої мети, того або іншого шляху, способу її досягнення, певного варіанта дійсності й поведінки. Така свобода завжди має свої межі, які визначаються як об'єктивними обставинами, так і суб'єктивними можливостями, - але тією або іншою мірою вона існує.

Свобода ґрунтується на пізнанні і цілеспрямованому використанні об'єктивних зв'язків, закономірностей, можливостей, тенденцій. Дії і вчинки людини не є довільними, вони визначені, детерміновані, але не передвизначені, оскільки в їх детермінацію включається свідоме самовизначення.

Свобода явище конкретно-історичне. Вона не «дарована» від початку, а розвивається, «завойовується» власними зусиллями людства і кожної окремої людини, розширюється і збагачується. Людина стає вільною, оскільки пізнає об'єктивну-природну й соціальну-необхідність, оволодіває нею і діє відповідно до неї, тобто перетворює світ на основі його власних законів, а вільна діяльність людей виступає як форма, спосіб реалізації об'єктивної

необхідності. Але було б обмеженням трактування свободи лише як «пізнаної необхідності». Людина дедалі більшою мірою виявляє в матеріальній дійсності «сховані» можливості, реалізуючи їх, створює те, що «саме по собі» не могло б виникнути. Отже, людина, завдяки своїй свідомій, планомірній, розумно-вільній діяльності, сама стає особливим фактором еволюції природи-спочатку земної, а з часом і позаземної, - фактором космічної еволюції, який здатний підвищувати рівень організації природи.

МАТЕРІАЛЬНЕ І ІДЕАЛЬНЕ.

Для ідеаліста Ідеальне існує як одвічне, первинне і визначальне відносно матеріального, як панівне по відношенню до людини і її діяльності сила, яка спроектовує її поведінку і дії. Ідеальне уявляється як надіндивідуальна сила у вигляді світового розуму, світової волі, бога, ідеї тощо, яка протистоїть суб'єкту і конкретним речам. Так у Платона ідеї стола держави моралі, права тощо передують їх конкретним проявам як «прообрази», активні взірці, за якими створюються матеріальні речі.

Матеріалісти вважають ідеальне суб'єктивним образом об'єктивного світу, тобто відображенням зовнішнього матеріально-речового світу в формах свідомості і волі. За Марксом, ідеальне є не що інше як матеріальне пересажене в людську голову і перетворене в ній.

Свідомість є не тільки породженням матерії, але й її вілсною протилежністю, навіть у певному сенсі її подоланням. Це виражається в тому, що за способом свого буття свідомість не матеріальна, а ідеальна.

МАТЕРІАЛЬНЕ – ЦЕ ТЕ, ЩО ІСНУЄ ЯК ОБ'ЄКТИВНА РЕАЛЬНІСТЬ.

Матерія має якість субстанціональності, тобто самобуття. Вона існує в просторі й часі, перебуває в постійному русі, нескінченному процесі змін і розвитку і сама з себе породжує всю різноманітність своїх властивостей.

Свідомість-це не об'єктивна, а суб'єктивна реальність. Вона є тим «для себе буттям», яке виникає на найвищому рівні розвитку матерії. Вона є тим «внутрішнім світом», який відкритий світові зовнішньому. Вона відображає цей зовнішній світ, і в своїй творчій діяльності так чи інакше «відштовхується» від нього, саме в ньому знаходить свій вихідний матеріал. Але те, що становить зміст свідомості і є її продуктом – відчуття, сприйняття, уявлення, думки, ідеї, мрії і т.п., - саме по собі позбавлене будь-яких речовинних і взагалі матеріальних характеристик.

Для наукової філософії є неприйнятна позиція так званого «вульгарного матеріалізму», які не бачили якісної відмінності ідеального від матеріального, зводили перше до другого.

Ідеальне, як і свідомість, не має самобуття, не є субстанцією. Воно породжу-

ється матеріальним началом, залежить від нього «вписується» у матеріальну єдність світу.

Залежність ідеального від матеріального виявляється у трьох відношеннях:

- 1) ідеальне (образи, думки, ідеї тощо) є продуктом діяльності матеріального органу (людського мозку); воно будується на основі нервово-фізіологічних процесів, нейродинамічних структур, які утворюються в мозку;
- 2) ідеальне має своїм відображення об'єкти, матеріального світу;
- 3) ідеальне відображення дійсності виникає і функціонує на основі чуттєво-предметної матеріально-практичної діяльності і спілкування між людьми, причому воно відіграє роль суттєвої ланки в цій діяльності
МОЗОК (Павлов, Сеченов).

Визнаючи безумовно мозок органом мислення і, отже, свідомості, треба знову підкреслити, що мислить мозок не сам по собі, а людина, органом якої є мозок. І людина - це не «думаючий пристрій», а жива істота, вершина біологічної еволюції, член суспільства, суб'єкт практичної діяльності, пізнання, спілкування, моральних відносин. Людина ненароджується «душею», свідомістю. Не можна погодитися ні з вченням Р. Декарта про «природжені ідеї», ні з твердженням Дж. Локка, що у вихідному стані «душа» - це чиста дошка. Душа не передує своєму певному змісту, а формується разом з ним. Людина успадковує не душу, не свідомість, а лише можливість стати мислячою істотою; стає вона такою, оволодіваючи людськими формами і способами предметної діяльності, вступаючи в спілкування з іншими людьми, засвоюючи історично вироблені форми і зміст культури.

У тварин є психіка, «суб'єктивність», але навряд чи правильно приписувати їм здатність ідеального відображення дійсності. Ідеальне характеризується тими ж особливостями, які були вже відмічені при аналізі сутності і структури свідомості.

Здатність ідеального відображення виникла й розвинулася в процесі праці, який включає цілепокладання, планування, передбачення результатів діяльності. Ідеальне як таке (не кажучи про його матеріальні втілення) існує лише в людській голові, тобто суб'єктивно, але воно невідривне від людської предметної діяльності, від її предметів. Воно виникає, існує, функціонує в двоєдиному процесі опредмечування і розпредмечування. Цей процес включає і перетворення матеріального в ідеальне.

Ідеальне втілюється, набуває зовнішнього, ніби незалежного від людини існування не тільки в предметах, у світі матеріальної культури, але й у різних суспільних установах, відносинах, а також у знакових системах, які ґрунтуються насамперед на використанні мови як найбільш універсальної, базової знакової системи. Книжки, твори мистецтва - це втілення ідеального у сфері духовної культури. Звичайно, самі по собі, крім своєї

включеності в процес життєдіяльності суспільства в ході пізнання, спілкування предмети будь-якого роду, створені людиною, - це просто матеріальні об'єкти. Ідеальне, втілюючись, матеріалізуючись у тому або іншому предметі, ніби «згасає» в ньому, Але воно знов «спалахує», оскільки відбувається його включення в процес життєдіяльності. Лише в цьому русі, перетвореннях, переходах від суб'єктивного до об'єктивного і навпаки існує ідеальне. Спроби мислити його як щось «дане», «застигле», таке, що «сидить» у мозку, ведуть або до ідеалізму, або до вульгарного матеріалізму

Ідеальне є продуктом не ізольованої свідомості окремої людини, а діалектичної взаємодії індивідуальної і суспільної свідомості. Ідеальні утворення-поняття, ідеї, вчення, теорії, художні образи, правові й моральні норми тощо набувають своєрідного надіндивідуального буття, незалежно від кожної окремої людини. Вони фіксуються, передаються від покоління до покоління за допомогою мови і всіх втілень матеріальної і духовної культури. Перш ніж створювати щось своє окрема людина повинна оволодіти цим ідеальним багатством духовної культури- шляхом освіти й виховання, спілкування з іншими людьми, практичного оперування предметами, системами, в яких втілений певний ідеальний зміст.

Розглядаючи свідомість традиційно вживають такі поняття, як «душа», «дух». У християнському релігійному вченні людину розуміють як таку істоту, що має тіло, душу й дух. Чи мають ці поняття науково-філософське значення? Так мають.

Слово «душа» етимологічно пов'язане з таким, як «дихання», «дихати». Отже, в найширшому розумінні-це начало життєвості, те, що робить людиною живою істотою і притому саме з людськими якісними ознаками. До «душі» відносяться всі життєві прояви людини, оскільки вона має психіку, свідомість і особливо-емоційно-моральну сферу, здатність співчуття, співпереживання. Саме в цьому розумінні кажуть про «душевність», якості душі і навпаки-про «БЕЗДУШНІСТЬ», якщо людині бракує цих якостей.

«Дух», «духовність» з наукової точки зору-це не прояв свідомості-той, на якому найбільше і найповніше проявляються її відносна самостійність, її «зворотний вплив на матерію, її творча свобода, подолання інертної сторони матеріального буття. Отже, духовність-це єдність індивідуально-особистісного і соціального начала. Створені суспільством пізнавальні (знання, наука), морально-етичні, естетичні цінності переломлюються крізь власну свідому активність особистості, її здатність вільного самовизначення, творчого ставлення до дійсності.

Людина як духовна істота не пасивний продукт суспільних обставин, а творець, який робить ці обставини предметом свого розуму і своєї волі.

кінець.

Додатки до лекції:

СВІДОМІСТЬ- це здатність головного мозку людини цілеспрямовано відображати світ, перетворювати його на образи і поняття.

СВІДОМІСТЬ –вища,притаманна тільки людині й повязана з мовою функція мозку, яка полягає:

- в узагальненому і цілеспрямованому відображенні дійсності;
- у попередній уявній побудові дій і передбаченні їхніх результатів;
- у розумному регулюванні й самоконтролі поведінки людини. (Спіркін)

Ознаки свідомості:(за Пічею).

- 1) Особливий небіологічний тип поведінки;
- 2) Використання предметів культури за їх призначенням;
- 3) Оперування не наданим наявно(предметним) змістом реальності;
- 4) Продукування того,що не існує (творчість);
- 5) Мова (мовлення);
- 6) Цілеспрямування дій та думок людини.

Біологічні передумови виникнення свідомості:

- становлення прямоходіння;
- диференціація передніх і задніх кінцівок;
- наявність елементарних трудових навичків;
- розвиток мозку;
- хижацьке ведення господарства;
- стабільність існування наших предків;
- наявність звукової сигналізації(гортані здатної до саморозвитку).

Властивості свідомості:

1. Вибірковий характер свідомості-людина створює образи того,що має для неї значення.
2. Здатність до іншодії.
3. Свобода-може витворити все,що завгодно.

Функції свідомості:

- 1.Пізнавальна.
- 2.Конструктивна.
- 3.Регулятивна.

ПО АФАНАСЬЄВУ.

1. Свідомість- властивість високоорганізованої матерії.
Перш ніж говорити про сутність свідомості,нагадаємо що до свідомої духовної діяльності людини відноситься її мислення і почуття,воля і характер,відчуття,уявлення,погляди і т.і.

Яка природа цих явищ, де їх джерело? Довгий і складний шлях пройшло природознавство і філософія перш ніж вони змогли дати відповідь на це питання. Сучасна наука довела, що свідомість є результатом тривалої еволюції матерії. Матерія, природа існували завжди, а людина-результат порівняно пізнього розвитку матеріального світу. Щоб розвиток матерії привів до виникнення свідомості знадобилось мільйони років.

СВІДОМІСТЬ продукт природи, властивість матерії, але не всієї, а тільки **ВИСОКООРГАНІЗОВАНОЇ** – людського мозку.

Свідомість невіддільна від мозку, властивістю якого вона є. Фізіологи Сеченов(1829-1905), Павлов (1849-1936) встановили, що вся психічна діяльність в основі своїй має матеріальні, а саме **ФІЗІОЛОГІЧНІ**, процеси, котрі протікають в людському мозку. Опіраючись на багаточисельні експерименти Павлов зробив висновок, що вся психічна діяльність є результатом фізіологічної діяльності певної маси головного мозку. Вчення Павлова переконливо показало, що мозок і фізіологічні процеси, які в ньому відбуваються є субстратом(основою) людської свідомості.

Але, чи достатньо мозку людини для функціонування свідомості. Чи може мозок мислити сам по собі, незалежно від впливу на нього оточуючого світу? Ні, сам по собі мозок мислити нездатен. Сам Павлов говорив, що мозок не рояль із якого можна витягувати буд-які арії і все, що захочеться.

Свідомість нерозривно зв'язана з оточуючим людину матеріальним середовищем і без його впливу функціонувати не може. Зорові, слухові, нюхові та інші відчуття виникають в мозку тільки під впливом об'єктивно існуючих предметів, притаманних їм кольорів и запахів, звуків та інших властивостей. Ці предмети та їх властивості впливають на органи чуття, потім отримані подразнення передаються по нервовим каналам в кору великих півкуль головного мозку, де і виникають відповідні відчуття. На основі відчуттів утворюються сприйняття та уявлення, а також поняття та інші форми мислення. Всі вони представляють собою **ОБРАЗИ**, більш або менш точне відображенн об'єктивно існуючих предметів та явищ. Поза ними ці образи виникати в свідомості людини не можуть. Виходить, що специфічна особливість свідомості як властивості мозку полягає в його здатності **ВІДОБРАЖАТИ** матеріальний світ. Зрозуміло, у свідомості людини виникають не тільки образи існуючих предметів і явищ, але і образи речей, яких ще немає в дійсності.

2. Вирішальна роль праці у виникненні свідомості.

Психіка тварин є результатом біологічного розвитку, а свідомість

людини-результат перш за все історичного суспільного розвитку. Уже відчуття людини корінним чином відрізняються від відчуттів тварин. Око орла бачить значно далше ніж око людини,але око людини бачить в речах значно більше ніж око орла.

Утворення у людини пяти органів чуттів-продукт всесвітньої історії.На основі суспільно-історичної практики отримали розвиток музикальне вухо людини,її око,здатність сприймати красу природи,її тонкий смак та інші органи чуттів.

Вирішальним фактором у виникненні людини,в становленні і розвитку її свідомості є праця,матеріально-виробнича діяльність. **ПРАЦЯ СТВОРИЛА САМУ ЛЮДИНУ.**Задяки праці наш далекий предок-дикун набув людського виду.Праця дала людині одяг,їжу житло,заїхстила її від стихійних сил природи і крім того дала можливість підкорити сили природи. В праці людина змінила себе і багато чого на планеті.Праця необхідна умова життя і розвитку людини.

Передумови праці мали місце у тварин,які використовували для добування їжі палки,каміння та інші предмети природи.Але робили вони це несвідомо і випадково.**Жодна тварина нездатна виготовити найпростіше знаряддя праці.** Людина сідомо виготовляє і застосовує знаряддя праці,і в цьому якісна особливість її праці.

Важливе значення в створенні умов для трудової діяльності і виникнення перших ознак свідомості мав **перехід людоподіних мавп до вертикальної ходьби**,в результаті чого їх передні кінцівки звільнились від ходіння і могли бути використані для трудової діяльності.

В процесі розвитку й вдосконалення праці розвивалась і вдосконалювалась свідомість.**В процесі виготовлення знарядь праці,людина пізнавала їх властивості,порівнювала їх один з одним, виділяла загальне,те що повторюється.**

Виготовлення знарядь праці мало велике значення в розвитку свідомості. Знаряддя праці,які передавались від покоління до покоління несли з собою виробничий досвід,знання. Послідувачі покоління людей,знаючи прийомі виготовлення і використання знарядь предків,отримали можливість для їх подальшого розвитку і вдосконалення.

Так в єдності праці і мислення,на основі трудової виробничої діяльності розвивалась і вдосконалювалась людська свідомість.

Мова і мислення.

Мова-безпосередня дійсність думки.

ДУША , ДУХ , ДУХОВНІСТЬ.

Душа – одне з найзагадковіших явищ про суть і природу якого ведуться суперечки з далекої давнини. В радянській науці термін «душа» вживався тільки як синонім терміна «психіка».

В філософії з найдавніших часів під душею розуміли якусь оживотворюючу тіло силу чи особливий орган, які або нерозривно зв'язані з тілом, або тимчасово перебувають у ньому; душа підкоряється тілу, або владарює над ним; вона або вічна, або смертна; або локалізована в тілі, або ж охоплює його цілком. Є спроби бачити в душі виключно ірраціональне і залежне від тілесності, і навпаки – раціоналізувати душу, розглядати її як модус мислення. (Б.Спіноза).

Усе написане і сказане в філософії і психології про душу і на сьогодні не вносять повної ясності і не розкривають її природу і сутність.

Підсумовуючи: під поняттям «душа» **розуміємо певну сукупність психічних процесів**, породжених генетично успадкованими особливостями даного індивіда, так і його суспільною життєдіяльністю, що в єдності і складає його неповторне «Я», його «суб'єктивність» із властивими тільки їй реакціями і виявами: душа завжди індивідуальна, неповторна, суверенна.

Можливо є рація в такому розумінні: Душа – це внутрішній світ людини. Це те, що людина сама знає про себе. З точки зору філософа ДУША є сукупність знань людини про себе.

І.Кант «Душа – це сприйняття внутрішніх станів суб'єкта»

Г.Гегель «Душа – це один із ступенів розвитку абсолютної ідеї». Це найнижча-перша шабля, початок розвитку духу, тобто розумності, свідомості.

ДУХ.

Термін ДУХ до недавнього часу майже не згадувався у вітчизняній філософській літературі, а якщо і згадувався то тільки в негативному смислі, як релігійний або містичний термін.

ДУХ ЯК І ДУША – ІДЕАЛЬНІ це їх спільне. Але якщо поняття «душа» охоплює суто індивідуальне, неповторно-суб'єктивне, невловимо-релятивне, позбавлене стійкої структури і визначеності, то до духу належить усе те, що є «спресованим» раціоналізованим досвідом поколінь у різних сферах життєдіяльності людей, що зафіксується у філософії, політиці, моралі, мистецтві, релігії у формі знання, оцінок, настанов, смаків, тощо і об'єктивується як істина, добро, зло, краса, справедливість, свобода, патріотизм, любов, віра, оптимізм тощо.

Дух-смісловий центр індивідуальності не є пасивним станом психіки: зафіксоване в ньому загальне, включаючи ідеї, ідеали, норми, цінності тощо структурує психіку індивіда і встановлює його на певне відношення до

дійсності, на певну дію або вчинок. З давніх часів дух пов'язується не тільки з розумом, але й волею, з дією, творчістю, олюдненням у тому числі природи і самого людського індивіда, тому говорять «бойовий дух», «упав духом». Як властива людині особливість, дух приходить до неї тільки на тому ступені коли вона здатна до самосвідомості і, засвоївши певний обсяг суспільно значимого-ідей, знань, норм, настанов, здатна активно впливати на дійсність, яка її народила і сформувала.

ДУХОВНІСТЬ.

Є показником засвоєння індивідом соціально значимого: знань, цінностей, ідей, норм тощо, всього того, що зафіксоване в філософії, науці, політиці, праві, моралі, релігії, мистецтві, тобто того, що складає основе багатство суспільства, є мірилом загального рівня людини і культури.

Духовність сприяє вплетеності індивіда в суспільні і світові зв'язки. Переконавання, вірування, сподівання, смаки, уявлення про добро і зло, красу і ницість, істину і неправду,- все це наповнює індивіда духовним змістом.

Змістовність і багатство пануючого в суспільстві духу, засвоюючись індивідом, стає його сутнісною силою, знаходить свій вихід і прояв у його діяннях і поведінці, відносинах і думках, почуттях і переконаннях.

Духовність знаходить своє вираження і вияв у виробництві, в політичній діяльності, в створенні матеріальних і духовних цінностей, в ставленні до інших людей, у розумінні свого місця в суспільстві і ролі в історичному процесі.

П.С. Духовності не можна навчити або прищепити її без бажання і зусиль самого індивіда.